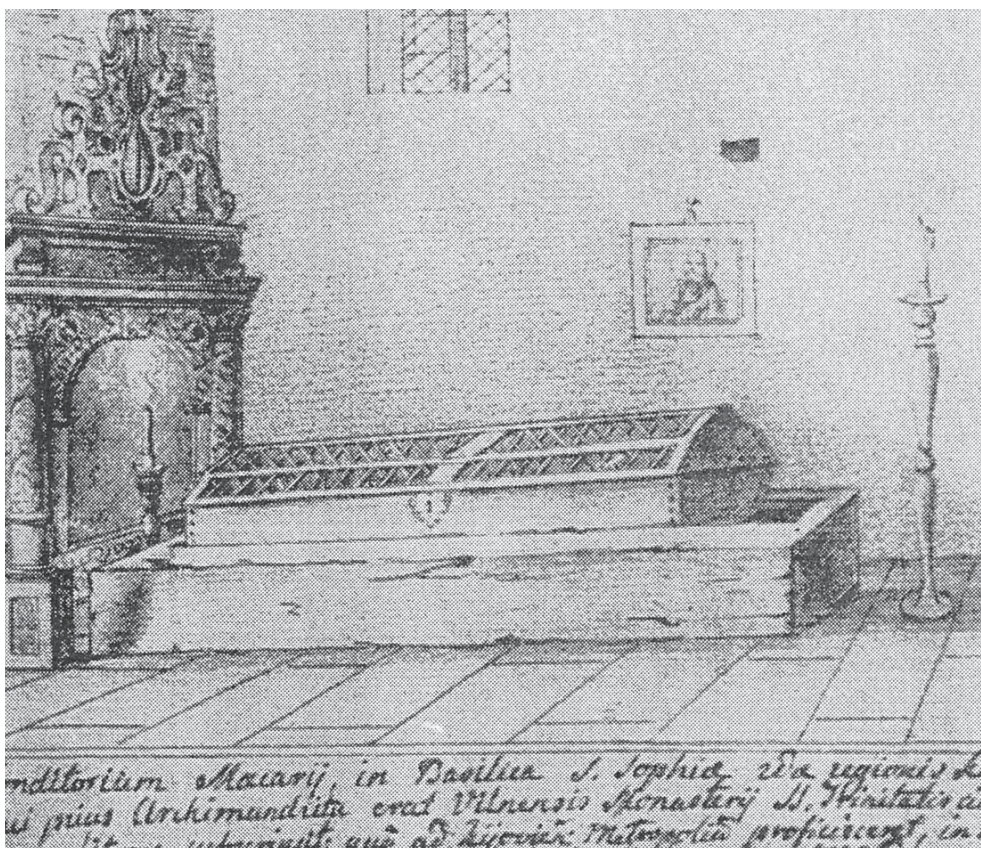

ОБРАЗ СЯЩЕННОМУЧЕНИКА МАКАРІЯ В САКРАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

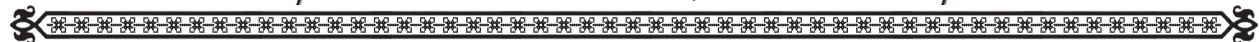
Священномученик Макарій, митрополит Київський і всієї Руси (1494 – 1497), жив і подвизався за литовської доби в історії України. Поряд із Києво-Печерськими подвижниками та великомученицею Варварою він є одним із найбільш шанованих в Україні святих і вважається небесним покровителем Києва. Вже понад півтисячоліття мощі святого митрополита Макарія є великою київською святинею, яка нині лежить без будь-яких ознак тління у кафедральному Свято-Володимирському соборі. Кілька століть вони були знаменитою реліквією Софії Київської, де прославилися багатьма чудесами і явленнями світлоносними [10, с. 62]. Вшановуючи пам'ять митрополита, у 1894 – 1897 рр. київська громада звела дерев'яний храм на його честь, який існує досі. Священномученик Макарій Київський також шанується у Білорусі та Литві, на теренах яких зазнав мученицької смерті.

Попри всі ці обставини великий український святий ієрарх, який віддав життя за православну віру й Церкву в Україні, донині не має достовірного іконного образу через відсутність документально засвідченої іконописної традиції. Всі наявні ікони св. Макарія є його уявними образами, зокрема й знаменита ікона, написана талановитим київським митцем Іваном Їжакевичем в 1947 р. Відомо, що Їжакевич писав цю ікону як храмову для Макаріївської церкви Києва з портрета о. Михайла Омеляновича Єдлиньського, нині прославленого новомученика, настоятеля з 1893 по 1933 рр. зруйнованого в 1935 р. киево-подільського храму Бориса і Гліба [14]. Цікаво, що саме М. Єдлиньський є автором «Поучения в день 400-летия мученической кончины св. священномученика Макария, митрополита киевского».

Проте, як виявляється, в Софії Київській донині зберігаються три зображення св. Макарія Київського, виконані ще у XVIII ст., при-

Рака священномученика Макарія в Софії Київській. Мал. А. ван Вестерфельда. 1651 р.

чому вони засвідчують існування на той час сталої іконографічної традиції. Найдавніше ж зображення св. Макарія Київського, що дійшло до нас, датується 1651 р. і також стосується Софії Київської. Воно збереглося на одному з малюнків голландського художника А. ван Вестерфельда, який зобразив раку св. Макарія в одному з приміщень Софії Київської. Але перед тим, як перейти до розгляду цих зображень, варто дещо поринути в історію.

У XIV ст. Південно-Західна Русь підпала під владу Литовської держави. Небезпека від татарських набігів призвела до того, що південноруські митрополити майже не жили в Києві, маючи осідок у столичному Вільні або Новогрудку під Вільном. Навесні 1416 р. Київ був спустошений і спалений ординцями Едигея, а 1482 р. – кримським ханом Менгі-Гіреєм. Як і попередні Київські митрополити литовської доби, Макарій резидував у Вільні та Новогрудку. Він висунувся на духовній ниві й перед обранням на митрополію був архімандритом Свято-Троїцького монастиря у Вільні. У 1495 році відбулося рукопокладання Макарія в сан митрополита православними єпископами Литви.

Судячи з усього, Макарій був людиною авторитетною і непростю вдачі, через що й мав прізвисько Чорт. Вважають, що його дали йому католики та уніати через непоступливість перед ними. Не попускав Макарій і православним ієреям, коли цього вимагали обставини.

Православна Церква перебувала тоді в занепаді й потерпала від католицької експансії, внутрішніх чвар і розорення своїх маєтностей. Ще 1481 р. великий князь Литовський і король Польщі Казимир IV заборонив православним не тільки будувати, а й ремонтувати старі церкви. Православні храми лежали в руїнах або були сплюндровані й спустошені. Митрополія, потребуючи значних коштів і церковного начиння, намагалася зібрати їх за рахунок діючих столичних храмів Вільна, що не завжди подобалося духовенству. Тож, зупинивши свій вибір на Макарії, православні ієрархи передусім думали про долю Руської Церкви, намагаючись поліпшити становище православних у Великому князівстві Литовському.

Часи були важкі і неспокійні. Католицький великокняжий двір Литви намагався тримати Київського митрополита під пильним наглядом і чинив утиски своїм православним

підданим. Непокоїли Україну й татари, які постійно здійснювали спустошливі набіги в її землі. «В лето 7005 (1497. – Н. Н.)... Того ж лета месяца маиа у первыи день шестое недели по Велице дни, у понеделок, убили безбожныи татарове перекопськыи преосвященнаго митрополита Киевського и всея Руси архиепископа Макария, пореклом Чорта, у селе Скриголове на Бчичи реце, за пять миль от Мозыря. Ту его нагнаша не ведущую о них никомуждо, без вести увоидоша у землю и всех, еже с ним, побиша, а иных у плен побрали...» [5, с. 124].

За переданням, звістка про татарський набіг застала Макарія під час літургії в місцевому храмі. «Рятуйтесь, дітки, – сказав святий пастві, а мені не можна, я віддаю себе волі Божій». Стриголовці розбіглися, татари ж, увірвавшись до храму, схопили біля престоло Макарія, відскли йому голову і праву руку. Літописець, розповівши про загибель Макарія, додає: «Но уповаю на Господа Бога, яко сему архиерею Божию сиа случися смерть к болшому его мздовозданию, а к нашому наказанию, занеже был поехал до Киева, хотя помощи церкви Божьей Софии, разоренои тыми же агаряны прежде» [5, с. 124].

Після загибелі св. Макарія від рук татар 1 (14) травня 1497 р. тіло його було привезене до Києва і покладене у Софійському соборі, який він прагнув відвідати й підтримати. Його мощі поклали в раку, встановлену перед південним бічним вівтарем архангела Михаїла, патрона Києва й помічника християнам у їхній боротьбі з невірними. Макарій був канонізований на Київському православному церковному соборі 1621 р. Це був перший собор Православної Церкви в Україні після Берестейської церковної унії 1596 р., скликаний у Києві в травні 1621 р. православним митрополитом Київським Іовом (Борецьким) після відновлення єрусалимським патріархом Феофаном православної церковної ієрархії [2, с. 441].

Упродовж 430 років мощі св. Макарія Київського були головною святинею Софії, що прославилася чудотворіннями. Перед іконостасом храму, де спочивав святий, неодноразово самі запалювалися свічки, відправлялася Божественна літургія, а від його гробниці інколи виходило світло й вогонь. Про ці чуда сповіщає київська пам'ятка XVII ст. – «Тератургима». У записках соборних священників М. Оглобина і М. Флоринського (XIX ст.) збереглися свідчення про незвичайні пахощі

біля мощей Макарія, врятування від смерті і зцілення від важкої хвороби [9, с. 34 – 41]. Щочетверга в соборі біля раки митрополита відбувалася служба з акафістом св. Макарію; щороку 1 травня його мощі урочисто обносилися навколо собору. У виданні XIX ст. читаємо: «Богомольці зазвичай входять у Київську Софію з південного боку і, минаючи ряд іконостасів у бічних вітварях, наближаються до самої середини церкви – до головного престола. Але, не доходячи до нього, в останньому бічному вітварі вони прикладаються до відкритих мощей священномученика митрополита Макарія» [12, с. 24].

У ризниці Св. Софії зберігалися благословенний хрест митрополита Макарія та покров на його мощі (нині вони знаходяться у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника). Чотирираменний кипарисовий хрест, вірогідно,

роботи афонських майстрів, має наскрізне різьблення з зображеннями страстей Христових та свят. Якщо покров на мощі святителя виготовлено у XVIII ст., то хрест, за всіма ознаками, датується кінцем XV ст.

Найпершою згадкою про раку щмч. Макарія в Софійському соборі є запис 1594 р. у щоденнику Еріха Лясоти: «Там само в одному дерев'яному ящику показують тіло митрополита, який був обезглавлений татарами; тіло це й досі перебуває нетлінним, у чому я особисто переконався, доторкнувшись до його руки й голови крізь полотняне покривало, що покриває тіло» [7, с. 406, 417].

З повідомлення Еріха Лясоти випливає, що вже тоді Макарія шанували як святого, адже тіло митрополита зберігалось нетлінним у спеціальній раці, яку показували прочанам як реліквію. Судячи з усього, місцеве шанування Макарія встановилося щойно після його загибелі й покладення останків у Софійському соборі, позаяк Волинський короткий літопис початку XVI ст., розповідаючи про мученицьку загибель митрополита, згадує Макарія як святого: «Сього ради жажнімося, браття, що *святому архієрею Божому* (курсив наш – Авт.) таке сталося» [5, с. 125].

До часів свт. Петра Могили рака Макарія прийшла у ветхість, тому митрополит після 1633 року, коли перебрав Софію в уніатів, змінив її новою, теж дерев'яною, але закритою металевим ґратчастим віком. Над ракою тоді ж зобразили постать архангела в архієрейському вбранні, який стоїть у вратах вітваря із сувоєм в руці, що, вірогідно, натякало на служіння архієрея Макарія в Церкві Небесній. Цей унікальний темперний розпис, що був, очевидно, виконаний місцевим художником ще до запрошення Могилою в Київ афонських майстрів (1644), донині зберігається на стіні Михайлівського вітваря.

Після побудови каплиці-усипальні в південній галереї свт. Петро Могила переніс до неї раку щмч. Макарія з Михайлівського вітваря. Про усипальню Макарія дізнаємося з малюнка А. ван Вестерфельда. Художник зобразив раку в приміщенні з невеликим заґратованим вікном у південній стані. Її встановлено на постаменті, вмонтованому в довгий і низький товстостінний кам'яний ящик, що має на собі сліди давнини – тріщини й пошкодження; натомість рака виглядає зовсім новою. Це дозволяє згадати наведене відомим дослідником

Благословенний хрест священномученика Макарія, митрополита Київського. Афон. XV ст.

Капела Івана Мазепи в Софії Київській.

київських старожитностей Я. Смирновим свідчення початку XVII ст., що мощі св. Макарія лежали «у гробі мармуровому» [11, с. 469].

Очевидно, йдеться про давню мармурову гробницю, яка нині стоїть під південною стіною приділу прпп. Антонія і Феодосія (колишня південна внутрішня галерея). Гробниця відома як саркофаг Володимира Мономаха – так її, принаймні, визначив П. Лебединцев, який пише, що під час ремонтних робіт середини XIX ст. гробницю виявлено під п'єдесталом раки священномученика Макарія [1, с. 92].

Однак найточнішу інформацію містить малюнок А. ван Вестерфельда, супроводжуваний написом про те, що на ньому зображено раку Макарія в Софії Київській. З малюнка видно, що гробниця правила за футляр для підставки під раку, причому гробницю встановили зворотним, неорнаментованим боком до глядача, бо на її лицьовому боці один кут відбитий. Тому свт. Петро Могила і встановив її неушкодженим боком назовні.

Крізь ґратчасте віко, що замикалося, можна бачити накрите покривалом мощі, які ле-

жали головою на схід, але голови, як видно з малюнка, при мощах не було: крізь ґрати проглядає ліва рука, що лежить на грудях досить близько до узголів'я. Виступ стіни в ногах раки прикрашений чудовим кам'яним скульптурним наличником, увінчаним дерев'яним різьбленим фронтоном. Посередині фронтона – щось на зразок гербового щита, розділеного по вертикалі навпіл. В головах і в ногах раки на підлозі стоять свічки у високих різьблених свічниках, а на стіні біля узголів'я висить квадратна ікона св. Макарія. Святитель зображений в омофорі, без митри; можна навіть розгледіти, що він був лисий, хоча й не старий, з широкою короткою бородою [11, с. 469 – 471, іл. VI].

На цілком слушну думку Я. Смирнова, «судячи зі свічок, що горять у головах і в ногах раки, і висячій на стіні іконі, з усієї вірогідності, того саме святого, чиє ім'я носила рака, це був якийсь високо шанований святий» [11, с. 471]. Щоправда, безпідставно вважаючи підпис під рисунком хибним, дослідник не побачив тут образ св. Макарія. Проте підпис під рисунком однозначно

свідчить, що на ньому зображено гробницю митрополита Макарія в Софійському соборі, вбитого татарами близько 1496 р.

Оскільки зображене на рисунку приміщення каплиці, де стоїть рака Макарія, досить впевнено ототожнюємо зі східним торцем південної зовнішньої галереї Софії Київської, не можемо не довіряти підпису під цим рисунком. Отже, в нас є всі підстави вважати, що над ракою висить образ священномученика Макарія Київського, який тримає в правій руці страдницький хрест, а в лівій – архірейський посох.

На зламі XVII – XVIII ст. давні відкриті галереї перебудовано у приділи: у внутрішній південній галереї влаштували приділ Антонія і Феодосія, а у зовнішній – два приділи: Успіння Богородиці (східний) і дванадцятьох апостолів (західний). Відтак, Макаріївська каплиця-усипальня була перетворена на Успенський вівтар. Раку могилянської доби з мощами св. Макарія повернули до Михайлівського приділу і встановили на її первісному місці – навпроти вівтаря, під південною стіною.

*Священномученик Макарій,
митрополит Київський. Олійний живопис
XVIII ст. Капела Івана Мазепи.*

*Священномученик Макарій,
митрополит Київський. Ікона головного
іконостаса Софії Київської. XVIII ст.*

О. Антропов. Малюнок запрестольного зображення «Тємна вечеря» з бічними образами св. Макарія Київського та Михаїла Сиріна. Київ. Андріївська церква. 1754 р.

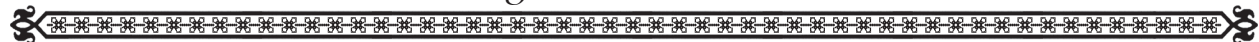
У середині XIX століття М. Сементовський писав: «Найдавніший ... гріб св. Макарія, дерев'яний, потрійний, бачив я збереженим, що стоїть у вітварі приділу дванадцятьох апостолів» [8, с. 140]. Отже, у середині XIX століття давня потрійна (?) рака Макарія, з якої його мощі переклали у нову, зберігалась як реліквія у вітварі дванадцятьох апостолів, улаштованому на зламі XVII – XVIII ст. в західній половині колишньої південної зовнішньої галереї.

Як встановлено нами, цей створений за часів гетьмана Мазепи вітвар було вирішено у вигляді ошатної палацової капели, на стінах якої зобразили цілий київський пантеон – свв. Володимира і Ольгу, Кирила і Мефодія, Михаїла Сиріна і Макарія, а також сцени «Хрещення киян» і «Мученицька загибель митрополита Макарія». У науковому архіві Національного заповідника «Софія Київська» ще у 1990-их рр. ми виявили реставраційні фотографії початку 1960-их рр., які зафіксували розчищений тоді стінопис XVIII ст. у вітварі дванадцятьох апостолів, закритий потім нейтральним тоном. У 2008 – 2009 рр. всі сюжети цього вітваря було звільнено з-під реставраційного тонування

1960-их рр., розчищено з-під пізнішого олійного запису, реставровано і відкрито для експонування. Цей архітектурний об'єм, виходячи з часу його виникнення та концепції розпису, ми запропонували називати «капелою Івана Мазепи» [3, с. 89 – 113].

Тут, на стовпах передвітарної арки, зображено візаві постаті свв. Кирила і Мефодія, які тримають у руках сувої з написами, що цитують їхнє вчення про Премудрість Божу. На вітварній арці за іконостасом намальовано півпостать першого Київського митрополита Михаїла, а навпроти нього – півпостать ще одного митрополита з хрестом у руці. Якщо біля трьох перших персонажів проставлені їхні написи-імена, то біля останнього воно відсутнє, оскільки, вірогідно, було втрачено під час пізніших поновлень стінопису. Така обставина пояснюється тим, що іконографія слов'янських просвітителів і першого Київського митрополита була добре відомою; натомість іконографія митрополита з хрестом у руці мабуть не мала стійкої традиції.

Спираючись на свідчення Сементовського про місцезнаходження раки Макарія у цьому вітварі, можемо зробити висновок, що найдавніша рака святого митрополита зберіга-

лася тут як реліквія від часів гетьмана Мазепи, коли на місці західної частини південної зовнішньої галереї влаштували цей вівтар. З усієї вірогідності, давню раку встановили під зображенням самого священномученика, тобто митрополит з хрестом у руці, біля зображення якого напис відсутній, – це св. Макарій Київський, представлений навпроти підписаного образу св. митрополита Михаїла Сиріна. Переконає у цьому й одна з ікон середини XVIII ст. на одвірку царських врат софійського іконостаса, на якій зображено святого митрополита Макарія Київського з відповідним написом. Таким чином, маємо в Софії найдавніші автентичні зображення ушлявленого київського святого, на що вперше звернули увагу.

У 1754 р. образи свв. Макарія та Михаїла Сиріна з'являються обабіч запрестольного вівтарного зображення «Таємна вечеря» в Андріївському соборі Києва, написаній О. Антроповим. Зберігся єдиний малюнок

Антропова, надісланий ним тоді ж у Петербург, із зображенням таємної вечері, а по боках – двох святих Київських митрополитів: священномученика Макарія і Михаїла Сиріна. Цей малюнок має точну дату і підпис: «Сіє три образа волтаре вцеркви святого апостола андрея Первозванного Стрех стран престола написаны. Писал живописной Науки подмастерья Алексей антроповъ 1754 Апреля "5" Дня». З підпису випливає, що ікона й образи двох святих до цього часу були вже виконані Антроповим. Радше за все, це був не ескіз, а кольоровий акварельний малюнок з уже закінченої картини, оскільки він майже не відрізняється від великого полотна. Вважають, що композицію «Таємної вечері» та зображення постатей двох київських святих Антропов продумав самостійно, без допомоги Канцелярії від будівель, позаяк який сенс було відсилати до Петербурга малюнок виконаних розписів, якщо вони вже відомі начальству [6, с. 40 – 41; 13, с. 8 – 11].

*Вбивство священномученика Макарія, митрополита Київського.
Олійний живопис. XVIII ст. Капела Івана Мазепи.*

Вперше звернемо увагу на той факт, що образи священномученика Макарія Київського і святителя Михаїла Сиріна на малюнку О. Антропова явно перегукуються з їх образами в капелі Івана Мазепи та образом Макарія в софійському іконостасі 1747 р. Тож, О. Антропов, створюючи в Андріївській церкві Києва образи цих київських святих, вочевидь, керувався їх зображеннями у Софійському соборі. Причому, лейтмотивом стінопису капели Мазепи є ідея хрещення Руси-України, що стала концептом живопису Андріївської церкви. Цікаво, що в першому і другому випадках акцентувалася ідея рівноапостольного подвигу святих Київських митрополитів Михаїла – хрестителя Русі і Макарія – відроджувача православної віри в Україні.

Ще один образ св. Макарія Київського маємо на західному склепінні «капели Мазепи». На південному і північному схилах західного склепіння капели під пізнішим олійним зафарбуванням відкрито дві цікаві багатофігурні композиції – «Хрещення киян за благовірного князя Володимира» і «Вбивство священномученика Макарія». Композиції супроводжуються відповідними пояснювальними текстами, що, за спостереженнями дослідника софійських написів В. Корнієнка, виявляють палеографічні та фонетичні ознаки початку XVIII ст.

Сцена «Вбивство священномученика Макарія» не має аналогів і є унікальним київським мистецьким твором. Вона ілюструє життійний епізод мученицької загибелі митрополита Макарія в 1497 р., коли він їхав з Вільно до Києва, зупинився на своєму шляху в селі Стриголів під Мозирем, і під час його відправи в місцевій церкві на село несподівано напали перекопські татари. В центрі композиції зображено високу німбовану постать святого Макарія, вбраного в чорний клобук і чернечий одяг, поверх якого – святительська мантія. На хмарах у небі – благословляючий Христос із запаленою свічкою в руці та два ангели. Ліворуч – село Стриголів, де на першому плані видно річку з млином, а за ним – високу кам'яницю, можливо, церкву, в якій правив свою останню службу митрополит Макарій. Праворуч – поросла лісом гора, звідки на Макарія мчать татарські вершники зі здійсненими шаблями. Жест широко розведених рук Макарія вказує на те, що татарський набіг заскочив його зненацька. Третій татарин полонить двох ченців, що супроводжують Макарія.

Отже, на сьогодні маємо кілька автентичних зображень XVII – XVIII ст. священномученика Макарія Київського, чиї моці є оберегом нашого люду. Тож відкривається реальна можливість для створення історично достовірного образу прославленого українського святого.

1. Лебединцев П. Г. О святой Софии Киевской // Труды III археологического съезда в Киеве 1874 г. – К., 1878. – Т. 1.
2. Мицик Ю. А. Макарій I [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України. – Т. 6: Ла-Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2009. – С. 441. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Makariy_I (останній перегляд: 28-11-2016).
3. Нікітенко Н. Бароко Софії Київської. – К., 2015.
4. Оглоблин Н. Древности и достопримечательности Киево-Софийского собора // ТКДА. – 1874. – Т. 3.
5. ПСРЛ. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские. – М., 1980.
6. Сахарова И. М. Алексей Петрович Антропов (1716 – 1795). – М., 1974.
7. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874.
8. Сементовский М. Киев и его достопримечательности. – К., 1852.
9. Сінкевич Н. Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. – К., 2011.
10. Скворцов И., протоиерей. Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843 – 1853 годах. – К., 1854.
11. Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. – М., 1908.
12. Хрущова И. Богомольцы у святых Киева. – СПб., 1898. – С. 24.
13. Яремич С. Живопись Андреевской церкви в Киеве // Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать. – К., 1912. – № 1 – 2.
14. Яскевич Л. Е. Макариевский храм, г. Киев: иконостас Макариевской церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.makariy.kiev.ua/index.php/istoriya/81-ikonostas-makarievsk...> (останній перегляд: 5-01-2017).